

بوركهارت
(عکس بزرگرفته از دایرة المعارف بریتانیکا)

The Blackwell Dictionary of Historians,
Edited by: John Cannon R. H. C. Davis
William Doyle Jack P. Greene
Blackwell Reference, U.S.A. ۱۹۸۸, ۴۸۰ P.

● تألیف و ترجمه:
نصرالله صالحی

مقدمه:

تهیه و تدوین «منابع مرجع» هرچند از سابقهٔ دیرین برخوردار است، اما از زمانی که دانش بشری هرچه بیشتر تخصصی شد، امر تدوین منابع مرجع نیز بیش از پیش ضرورت یافت. اکنون شاید بتوان گفت که در عصر حاضر هیچ محقق و پژوهشگری نیست که بدون رجوع مداوم به کتاب‌های مرجع بتواند به تحقیق و پژوهش بپردازد. در حقیقت منابع مرجع، اصلی‌ترین ابزار کار و عصای دست محققین است. با این حال تنوع و تعداد کتاب‌های مرجع موجود در ایران در مقایسه با کشورهای پیشرفته بسیار ناچیز و تأثیرانگیز است. اما خوشبختانه تقریباً از یک دههٔ گذشته گام‌های مهمی برای رفع و جبران این نقیصهٔ بزرگ برداشته شده است. چنانکه تألیف و بیشتر ترجمهٔ کتاب‌های مرجع اعم از فرهنگ‌ها و دایرة المعارف‌های عمومی و اختصاصی رو به فزونی گذاشته است. برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد: فرهنگ سیاسی^۱، دانشنامهٔ سیاسی،^۲ فرهنگ علمی و انتقادی فلسفه،^۳ مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی،^۴ دایرة المعارف مستشرقان،^۵ فرهنگ خاورشناسان،^۶ فرهنگ جامعه‌شناسی،^۷ فرهنگ زنان پژوهشگر در علوم انسانی،^۸ فرهنگ

بیش از دویست تن از محققان و متخصصان تاریخ در تألیف مدخل‌های این فرهنگ مشارکت داشته‌اند که اسامی آنها به ترتیب حروف الفبا در آغاز کتاب آمده و دانشگاه محل تدریس آنها نیز ذکر شده است

اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی،^۹ فرهنگ اندیشه نو،^{۱۰} فرهنگ علوم اجتماعی^{۱۱} - این مورد یکی از آخرین و بهترین فرهنگ‌های ترجمه شده به زبان فارسی است - و فرهنگ تاریخ^{۱۲} که فرهنگی است عمومی و نه اختصاصی. اما فرهنگی که در اینجا مروری بر آن خواهیم داشت در واقع یک فرهنگ کاملاً اختصاصی و صرفاً موردنیاز و مورد استفادهٔ مورخان و محققان تاریخ است.

امتیازات و ویژگی‌های فرهنگ مورخان در بیان ویژگی‌ها و اختصاصات این فرهنگ به گونه‌ای گزینشی به بیان چند مورد اکتفا می‌شود:

۱- بیش از دویست تن از محققان و متخصصان تاریخ در تألیف مدخل‌های این فرهنگ مشارکت داشته‌اند که اسامی آنها به ترتیب حروف الفبا در آغاز کتاب آمده و دانشگاه محل تدریس آنها نیز ذکر شده است.

۲- کتاب دارای ۴۵۰ مدخل می‌باشد. این تعداد شامل معروف‌ترین و تأثیرگذارترین مورخان عمدتاً غربی از هرودوت تا مورخان معاصر می‌باشد. بیش از ۵۰ مدخل به مورخان اختصاص یافته است که اکنون در قید حیات‌اند. البته این تعداد بعد از بحث‌ها و گفتگوهای بسیار زیاد تهیه‌کنندگان فرهنگ انتخاب

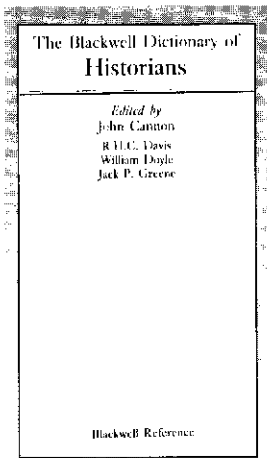
مروری اجمالی بر کتاب

فرهنگ

◀ کتاب دارای ۴۵۰ مدخل می‌باشد. این تعداد شامل معروف‌ترین و تاثیرگذارترین مورخان عمدتاً غربی، از هرودوت تا مورخان معاصر می‌باشد

◀ راقم این سطور مدخل مربوط به مورخ معروف سوویسی، یاکوب بورکهارت را از فرهنگ تاریخ گزینش و کاملاً ترجمه نموده است

◀ علاوه بر مدخل‌های مربوط به مورخان، بیش از بیست مدخل به سنت‌های تاریخ‌نگاری (historiographical traditions) در کشورهای مختلف اختصاص یافته است

Cultural history (جامعه‌شناسی و تاریخ)،
 (تاریخ فرهنگی)، diplomatic history (تاریخ دیپلماسی)،
 historical geography (جغرافیای تاریخی)،
 Social anthropology (مردم‌شناسی اجتماعی) و ...
 ۵- تعداد دیگری از مدخل‌ها به واژه‌ها و اصطلاحاتی اختصاص یافته است که در تاریخ و تاریخ‌نگاری رواج بسیار دارد، اما از آن‌جا که این اصطلاحات چند معنایی و بعضاً گیج‌کننده (baffling terms) هستند، از سوی مورخان بجا و گاه نابجا استفاده می‌شوند. از جمله: historicism (تاریخی‌گری، تاریخ‌گرایی، مذهب اصالت تاریخ، تاریخ‌باوری، تاریخ‌پرستی، تاریخ‌بنیادی، اصالت تاریخ...)، historical materialism (ماتریالیسم تاریخی، ماده‌گرایی تاریخی)، Cliometrics (تاریخ‌سنجی)، Marxist interpretation (تفسیر مارکسیستی از تاریخ) و ...
 ۶- در فرهنگ حاضر تعداد دیگری از مدخل‌های مرتبط با تاریخ وجود دارد که می‌توان از آنها به عنوان مدخل‌های متفرقه یاد کرد. از جمله:

family history (تاریخ خانواده، ایل و تبار، قوم و قبیله)،
 history of Woman Suffrage (تاریخ حق رای زنان)
 history of ideas (تاریخ عقاید)،
 Local history (تاریخ محلی)،
 Urban history (تاریخ شهری)،
 Oral history (تاریخ شفاهی)،
 narrative history (تاریخ روایی)،
 genealogy (نسب‌شناسی)،
 numismatic (سکه‌شناسی) Prosopography
 (پیشه‌شناسی، حرفه‌سنجی)،
 World history (تاریخ جهان)،
 و نیز مدخل‌هایی در معرفی انجمن‌های تاریخ در اروپا و آمریکا نظیر: American Historical association
 ۷- از دیگر ویژگی‌های ممتاز این فرهنگ دارا بودن یک نمایه و اعلام بسیار دقیقی است که با رجوع به آن می‌توان علاوه بر مدخل‌های اصلی از مدخل‌های فرعی و جزئی نیز آگاهی یافت. برای مثال در یک مدخل اصلی به مورخ بسیار معروف آلمانی، لئوپولد فن رانکه (Leopold Von Ranke ۱۷۹۵-۱۸۶۶)، پرداخته شده است اما از او در دیگر مدخل‌های فرعی نیز سخن به میان آمده است، به این صورت:

مدخل اصلی: رانکه: مدخل‌های فرعی: رانکه و بورکهارت، رانکه و تاریخ دیپلماتیک، رانکه و تاریخ نظامی، رانکه و تاریخ جهان، رانکه و فلسفه تاریخ.

در پایان بررسی اجمالی فرهنگ حاضر لازم است برای آشنایی هر چه بیشتر خوانندگان محترم با کم و کیف مطالب مندرج در مدخل‌های اصلی، ترجمه یکی از آنها به طور کامل آورده شود. راقم این سطور از میان چند مدخلی که ترجمه کرده است، مدخل

شده‌اند. در مقدمه اشاره شده است که هرچند این فرهنگ در بریتانیا انتشار یافته است و لذا در این کشور و نیز آمریکا بیشترین خواننده را خواهد داشت ولی با این حال از توجه به مورخان دیگر کشورهای اروپایی نیز دریغ نشده است. به طوری که ۶۰ مدخل به مورخان فرانسوی، ۴۰ مدخل به مورخان آلمانی و ۲۰ مدخل به مورخان ایتالیایی و تعدادی نیز به کشورهای اسپانیا و دیگر کشورهای اروپایی اختصاص یافته است.

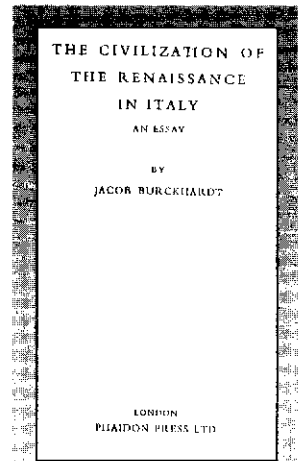
۳- علاوه بر مدخل‌های مربوط به مورخان، بیش از بیست مدخل به سنت‌های تاریخ‌نگاری (historiographical traditions) در کشورهای مختلف اختصاص یافته است. برای نمونه: تاریخ‌نگاری روسی (Russin historiography)، تاریخ‌نگاری ایرلندی، دانمارکی، آلمانی، فرانسوی، نیوزیلندی، هندی، ژاپنی، برزیلی و نیز تاریخ‌نگاری اسلامی، یهودی؛ تاریخ‌نگاری جنس‌زنان، تاریخ‌نگاری جنگ و ...

۴- در فرهنگ حاضر غیر از موارد یاد شده به مدخل‌های مهمی در خصوص تاریخ و ارتباط و پیوند آن با دیگر رشته‌های علوم اجتماعی و انسانی برمی‌خوریم از جمله:

Social history (تاریخ اجتماعی)، and history

◀ بیش از ۵۰ مدخل به مورخان اختصاص یافته است که اکنون در قید حیات‌اند

◀ در فرهنگ حاضر غیر از موارد یاد شده به مدخل‌های مهمی در خصوص تاریخ و ارتباط و پیوند آن با دیگر رشته‌های علوم اجتماعی و انسانی برمی‌خوریم

◀ در فرهنگ حاضر تعداد دیگری از مدخل‌های مرتبط با تاریخ وجود دارد که می‌توان از آنها با عنوان مدخل‌های متفرقه یاد کرد

◀ شهرت بورکهارت به درستی به «رساله‌ای» (essay) - آن گونه که او از آن یاد می‌کرد - درباره رنسانس ایتالیا متکی بود که آن را در سن چهل و دو سالگی منتشر کرد

مربوط به مورخ معروف سویسی، یاکوب بورکهارت، را بنا به دو علت برگزید. نخست آن که در یکی از شماره‌های کتاب ماه تاریخ و جغرافیا برای اولین بار مقاله‌ای در بررسی یکی از «کتاب‌های کلاسیک درجه اول» این مورخ انتشار یافته است. ^{۱۳} دوم آن که این مورخ اروپایی نیز همانند بسیاری دیگر از مورخان غربی برای اکثر تاریخ‌پژوهان ایرانی تا حد زیادی ناشناخته مانده است. در همین زمینه یکی از محققان تاریخ معاصر به درستی بر این نقیصه انگشت تأکید نهاده است. آن جا که می‌نویسد: «بورکهارت، به رغم اهمیت او، برای ما ایرانیان کمتر شناخته است و نظریات او تاکنون در بحث‌های روشنفکری مورد بررسی جدی قرار نگرفته است [...] برای نمونه در آثار یکی از مورخین معاصر ایران - عبدالحسین زرین‌کوب و به ویژه در تاریخ در ترازو، که بنا به موضوع کتاب قاعدتاً می‌بایست شرح مبسوطی درباره بورکهارت می‌آمد، حتی نامی از او نیست.» ^{۱۴} این دو دلیل و نیز علائق شخصی به افکار بورکهارت موجب شد تا ترجمه مدخل مربوط به او در اینجا آورده شود.

یاکوب بورکهارت مورخ تاریخ فرهنگی و هنر
تألیف: پیتر بورک (Peter Burke)
ترجمه: نصرالله صالحی
یاکوب بورکهارت: (Burckhardt, Jacob, ۱۸۱۸-۱۸۹۷)
بورکهارت کشیش‌زاده‌ای از خانواده‌های اشرافی شهر بال (Basle) بود. او پیش از آن که ایمان و اعتقاد خود را از دست دهد، به تحصیل الهیات مشغول بود. بین سال‌های ۱۸۳۹ و ۱۸۴۲ در سمینارهای معروف رانکه که در دانشگاه برلین برپا می‌شد حضور می‌یافت. اما نوع تاریخی که رانکه از آن بحث می‌کرد برای بورکهارت کشش و جاذبه‌ای نداشت. دیدار از ایتالیا در سال‌های ۱۸۳۸، ۱۸۴۶ و ۱۸۵۳ آتش اشتیاق به تاریخ فرهنگی (Cultural history) و دنیای [عهد] کلاسیک و رنسانس را در او شعله‌ور کرد. او در اواسط دهه ۱۸۴۰ مقاله‌ای محافظه‌کارانه با عنوان (Basler Zeitung) تدوین نمود. اما او نسبت به سیاست و «حرفه حقیر روزنامه‌نگاری» نقرتی عمیق یافت و به کار دانشگاهی بازگشت. بورکهارت از ۱۸۴۵ تا زمانی که به پل‌تکنیک زوریخ (Zurich)، افتتاح ۱۸۵۵، رفت به ایراد درس و سخنرانی در شهر بال اشتغال داشت. او در ۱۸۵۸ به شهر بال بازگشت و بقیه عمر خود را در آنجا به تدریس تاریخ و تاریخ هنر (art history) گذراند و از قبول دعوت به جانشینی رانکه در دانشگاه برلین امتناع ورزید.

زندگی بورکهارت به ظاهر پرحادثه نبود. مرد جوان موبلند رمانتیک دهه ۱۸۴۰ که می‌خواست از سویس مهاجرت کند، کم کم به طرزی نامحسوس به استادی کامل و پا به سن گذاشته تبدیل شد که علیرغم «ابراز بیزاری‌اش از خط آهن جدید بال» خود را وقف شهر زادگاهش کرد. او به سرودن اشعار، طراحی و نواختن پیانو ادامه می‌داد. بورکهارت به صورت مردی مجرد با سلانقی ساده در دو اتاق طبقه فوقانی یک مغازه نانوايي در شهر قدیمی [بال] می‌زیست. او در آن شهر شخصیتی شناخته شده بود. کیف بزرگی از تصاویر و اشکال (illustrations)، [مواد کمک آموزشی] را زیر بغل می‌زد و روانه محل تدریس‌اش می‌شد. بورکهارت بعد از انتشار اثر تحقیقی‌اش در باب رنسانس، اگرچه در

ابتدا توجه چندانی را به اثرش نکرد ولی این کتاب در نهایت اسباب شهرت او را فراهم ساخت. به بیان خودش «به عنوان یک معلم صرفاً فقط برای کارش زندگی می‌کرد.» برای گروهی دانشجویی در طول هفته درس می‌گفت و روزهای شنبه برای عموم سخنرانی می‌کرد. دو کتابی که بعد از مرگ او با عناوین تاریخ فرهنگی یونان و تأملاتی در تاریخ جهان انتشار یافت درحقیقت تدوین تقریرهای درس - سخنرانی‌های (Lectures) او بود. بورکهارت به عنوان یک سخنران [کلامی] نافذ، طعنه‌آمیز و گزنده داشت. مباحث او در باب «عظمت تاریخی» حتی نیچه ^{۱۵} بیست و چهار ساله را تحت تأثیر قرار می‌داد.

بورکهارت زمینه‌های بسیاری برای اشتهار داشت. انتشار اثری به نام سیسرون (Der cicerone, ۱۸۵۵) که هدایت‌بخش او به میراث هندی ایتالیا بود، در ابتدا اسباب شهرت او را فراهم ساخت و سپس جایگاهی درخور در تاریخ تاریخ هنر (History of art history)، که رشته جدید در آن روزگار بود، به او بخشید. تاریخ فرهنگی یونان اثر بورکهارت هنوز از سوی محققانی که درباره عصر کلاسیک کار می‌کنند به عنوان اثری مهم تلقی می‌شود. شاید بتوان بورکهارت را همانند [الکسی دو] توکویل ^{۱۶} به عنوان «پیامبر عصر توده‌ای» (Prophet of a mass age) دانست. زیرا تأملات او درباره تاریخ جهان همانند نامه‌هایش، پر است از ملاحظات بدبینانه و تند نسبت به حال و آینده، او از دموکراسی، نظامی‌گری، صنعت‌گرایی و ناسیونالیسم و آنچه که او از آن به عنوان «قدرت تامه و هیاهوی پولی» (the whole Power and money racket) یاد می‌کرد، نفرت داشت. اما او این جریانات را امری اجتناب‌ناپذیر و پیوسته به هم می‌دانست.

شهرت بورکهارت به درستی به «رساله‌ای» (essay) - آن گونه که او از آن یاد می‌کرد - درباره رنسانس ایتالیا متکی بود که آن را در سن چهل و دو سالگی منتشر کرد. او زمانی چنین نوشت که یک موضوع تاریخی مهم «می‌بایست به گونه‌ای هم‌دلانه و سرآمیز به عمق وجود مؤلف پیوند یافته باشد.» این امر درخصوص او یقیناً صدق می‌کرد زیرا او به ایتالیا و به عصری کشیده شده بود که در آن عصر «فرهنگ» استثنائاً برای یک بار جایگاهی مهم‌تر از سیاست و مذهب یافته بود. هدف کتاب او همانند بسیاری از آثار تاریخی قرن نوزدهم، تنها بیان داستان و روایت نبود بلکه به تصویر کشیدن عصری بود که مؤلف از آن به «تصویر برش عرضی» (Cross - Sections) از دورانی یاد می‌کرد و بر «تداوم، بازگشت و شاخص» بودن این عصر تأکید می‌نمود. او در این کتاب به موضوعاتی نظیر «فردگرایی» در عصر رنسانس (Renaissance individualism) و «کشف جهان و انسان» (the discovery of the world and man) به بهای [نادیده گرفتن] روند تکامل سایر جریانات، در این دوران، پرداخت. اکنون بعد از گذشت ۱۲۰ سال، وارد کردن نقد و انتقاد بر رساله بورکهارت به دلیل نپرداختن به تغییر و تحول و عدم توجه به مبانی یا شالوده‌های اقتصادی حیات فرهنگی و به دلیل عدم هم‌دلی با قرون وسطی، قرونی که رنسانس در تقابل با آن معنا می‌یابد، سهل و آسان است. ^{۱۷}

آثار اصلی انتشار یافته بورکهارت (Main Publications):
Die zeit Constantin des Grossens (۱۸۵۲,
English trans. Newyork: Pantheon, ۱۹۴۹); Der

REFLECTIONS
ON HISTORY

JAKOB BURCKHARDT

Translated by M. D. H.

London
GEORGE ALLEN & UNWIN LTD

از دیگر ویژگی های
ممتاز این فرهنگ دارا
بودن نمایی و اعلام بسیار
دقیقی است که با رجوع به
آن می توان علاوه بر
مدخل های اصلی، از
مدخل های فرعی و جزئی
نیز آگاهی یافت

تاملات بورکهارت
درباره تاریخ جهان همانند
نامه هایش، پر است از
ملاحظات بدبینانه و تند
نسبت به حال و آینده، او از
دموکراسی، نظامی گری،
صنعت گرایی و
ناسیونالیسم و آنچه که او
از آن به عنوان «قدرت
تامه و هیاهوی پولی» یاد
می کند نفرت داشت

۸- اثر رویا صدر، نشر برگ زیتون (تهران ۱۳۷۷)، چاپ اول.
۹- اثر ماری بریجانیان، (ویراسته بهاءالدین خرمشاهی)،
پژوهشگاه علوم انسانی (تهران ۱۳۷۱)، چاپ اول.
۱۰- اثر الیواستالی و برس آلن بلاک، ویراستار ع. پاشائی،
انتشارات مازیار (تهران ۱۳۶۹)، چاپ اول.

۱۱- اثر جولیس گولد و ویلیام ل. کولب، ترجمه گروهی از
مترجمان، ویراستار: محمدجواد زاهدی مازندرانی، انتشارات مازیار،
(تهران ۱۳۷۶)، چاپ اول. انتشارات مازیار که در زمینه انتشار
فرهنگ های معتبر، ناشر فعالی است، عنوان انتشار چند فرهنگ
دیگر را نیز اعلان کرده است. معلوم نیست چرا «فرهنگ مورخان»
با اهمیت بسیاری که دارد چرا تاکنون نظر ناشری، به ویژه انتشارات
مازیار، را برای ترجمه گروهی و انتشار جلب نکرده است.
درخصوص خاورشناسان، جغرافی دانان، جامعه شناسان، فیلسوفان
(بنگرید به «بزرگان فلسفه» اثر هنری توماس، ترجمه فریدون
بدره ای، کیهان (تهران ۱۳۶۵) ... فرهنگ های معتبری در اختیار
داریم اما در خصوص مورخان، مورخان غیرمسلمان، خلاء فاحش
به چشم می خورد.

۱۲- اثر آلن پالم، ترجمه احمد تدین و شهین احمدی، انتشارات
آگاه (تهران ۱۳۶۹)، چاپ اول.

۱۳- نگاه کنید به: عبدالرسول خیراندیش: رنسانس پرش
بزرگ تاریخ جهانی (به بهانه انتشار ترجمه کتاب فرهنگ رنسانس
در ایتالیا، اثر یاکوب بورکهارت، ترجمه محمدحسن لطفی، طرح
نو (تهران ۱۳۷۶)). کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا)، سال اول، شماره
۱۲، ۳۰ مهر ۱۳۷۷، صص ۵-۲.

۱۴- بنگرید به مقاله عبدالله شهبازی با این مشخصات: دین
و دولت در اندیشه سیاسی، نقدی بر آراء و دیدگاه های بابک
بامدادان (= آرامش دوستدار). مطالعات سیاسی، کتاب دوم، پاییز
۱۳۷۲، مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی (تهران ۱۳۷۲)،
صص ۳۲۵-۱۹۱، ص ۱۹۷.

گفتنی است که عدم اشاره زرین کوب به بورکهارت به هیچ
رو چیزی از ارزش های فراوان اثر بی بدیل او نمی کاهد. چرا که
خود او فروتنانه در یادداشت آغاز کتاب «تاریخ در ترازو» علیرغم
جامعیتی که دارد تنها «به عنوان مقدمه ای بر مسائل تاریخنگری
و تاریخنگاری یاد می کند...»

۱۵- Nietzsche، نیچه، فردریش ویلهلم (۱۸۴۴-۱۹۰۰)
فیلسوف آلمانی.

۱۶- Alexis de Tocqueville، الکسی دو تکویل
(۱۸۰۵-۱۸۵۹) مورخ فرانسوی.

۱۷- از دوست عزیز و فرهیخته ام، حسینعلی نوذری، که علیرغم
ضیق وقت بسیار این ترجمه مختصر را اجمالاً ملاحظه فرمودند و
نکاتی را یادآور شدند سپاسگزارم.

Cicerone (Basle: ۱۸۵۵, English trans. London:
۱۸۷۳): Die Kultur der Renaissance in Italien
(۱۸۶۰, English trans. London: ۱۸۷۸): Die
Baukunst der Renaissance in Italien (Stuttgart:
Ebner und Seubert, ۱۸۶۷; English trans. London:
۱۹۸۵): Erinnerungen aus Rubens (۱۸۹۸), (English
trans. London: Phaidon, ۱۹۵۰): Beitrage zur
Kunstgeschichte Von Italien (Basle: Lendorff,
۱۸۹۸): Griechisch Kulturgeschichte (۲ Vols,
Basle: ۱۸۹۸-۱۹۰۲): Weltgeschichtliche
Betrachtungen (Basle: ۱۹۰۶), English trans.
London: Allen Unwin, ۱۹۴۳): Historische
Fragmente (۱۹۲۹). English trans. London: Allen
Unwin, ۱۹۵۹).

منابع برای مطالعه بیشتر
(Reading)
Baron, H., Burckhard's Civilisation of the
Renaissance a Century after its Publication.
Renaissance News (۱۹۶۰) ۲۰۷-۲۲۲.

Dru, A: Introduction, In the letters of Jacob
Burckhardt (London: Routledge Kegan Paul,
۱۹۵۵).

Gay, P: Burckhardt: the Poet of truth. In
Style in History (London: Jonathan Cape, ۱۹۷۵).

Kaegi, W: Jacob Burckhardt: eine
Biographie, ۷ Vols (Basle: Schwabe, ۱۹۴۷-۸۲).

Momigliano, A: Introduction to the
Griechische Kulturgeschichte by Jacob
Burckhardt (۱۹۵۵) (English trans. in his Essay in
Ancient and Modern Historiography, Oxford:
Blackwell, ۱۹۷۷) ch. ۱۷. white, H: Burckhardt:
the ironic Vission. In Meta history (Baltimore
and London: Johns Hopkins University Press, ۱۹۷۳).

پی نوشت ها:

۱- اثر غلامرضا علی بابائی، شرکت نشر ویس (تهران
۱۳۶۵ع) ۶ مجلد.

۲- اثر داریوش آشوری، انتشارات مروارید (تهران ۱۳۷۳)، چاپ اول.

۳- اثر آندره لالاند، ترجمه غلامرضا وثیق، انتشارات فردوسی
(تهران ۱۳۷۷)، چاپ اول.

۴- اثر غلامرضا ستوده، انتشارات سمت (تهران ۱۳۷۱)، چاپ اول.

۵- اثر عبدالرحمن بدوی، ترجمه صالح طباطبایی، انتشارات
روزنه (تهران ۱۳۷۷)، چاپ اول. همین اثر توسط شکرالله خاکرند
نیز ترجمه شده است. فرهنگ کامل خاورشناسان، مرکز مطالعات
و تحقیقات اسلامی (قم ۱۳۷۵)، چاپ اول.

۶- اثر گروه مؤلفان و مترجمان، پژوهشگاه علوم انسانی و
مطالعات فرهنگی (تهران ۱۳۶۷)، چاپ اول.

۷- اثر نیکلاس آبرکرامبی، استفن هیل و بریایان. اس. ترنر،
ترجمه حسن پویان، انتشارات چاپخش (تهران ۱۳۶۷)، چاپ اول.